

PÉTER LÁSZLÓ

Illyés Gyula textológiai nézetei

Születésének kilencvenedik évfordulójára

„Azok közé tartozom, akik minden pillanatban szeretnék átjavítani az elkészült művet” – mondta Illyés Gyula egy interjújában 1962-ben. S így folytatta: „Őszintén mondom: alig állom meg, hogy minduntalan ne javítsam ki, ne javítsak újra meg újra rajta. Meg szoktam fogadni minden okos tanácsot, ha értelme van, a tanács szerint kijavítom a művet. Így van bennem egy másfajta hiúság, óriási hiúság a műre. A juhász, a fűrő-faragó, az iparos hiúsága ez – ha készül a birkafogó bot, a szekrény vagy az asztal, s mások is beleszólnak, hogy itt kell még javítani, ott kell még reszelni, igazítani rajta – ez a mű fontosságát hangsúlyozza, s nem azét, aki csinálja” (*A költő felel*, 1986. 194).

Öt év múlva egy másik interjúban a *Fáklyaláng* fölújításával kapcsolatos átdolgozásáról szólva megismételte: „Nem tartozom azok közé az írók közé, akik végérvényesnek tekintik a művet, s nem tűrik a változtatást. Egy művészi alkotáson – alkotója szemével nézve – tíz vagy húsz év múlva is akadhat javítanivaló” (uo. 275). Egy következőben megint: „Ha akármikor kezembe kerül valamelyik írásom, akaratlanul is javítok rajta” (uo. 277). Naplójegyzeteiben 1979. augusztus 23-án a kiadatlan verseit tartalmazó iratmegőrzésben lapozgatva ezt jegyezte föl: „Van köztük három-négy – de talán kilencéves vers is. No de az igényem, hogy nem kilenc évig, de – tán a halhatatlanságig javíthatassam őket” (Kortárs, 1992. 7. sz. 9).

ELMÉLETE

1958-ban naplójában mintegy összes verseinek kiadásához szánt előszó alaptételeként szögezte le: „Életem utolsó pillanatáig jogot és kötelességet érzek, hogy javítsak azon, amit hátrahagyok” (*Napló*, 2: 415).¹

1974-ben így magyarázkodik:

„Miért nem adom ki az újabban írtakat? A paraszt síron túli zsgoriságából? Hogy maradjon valami értékesíthető Annak számára, akinek e világi nyugalma nélkül nekem síri nyugalom sem lehet?

Mert hátha javítok még rajtuk.

Hogy legyen jogom javítani rajtuk szabadon” (*Napló*, 4: 301).

Már 1930-ban ezt írta, ugyancsak a naplójában: „Miért nem bírom én a legtöbb megírt versemet? Egyszerű a felelet: mert nem jók, és mivel tőlem származnak, ez fokozottan bánt. Mondjam azt, hogy »mert többre törekszem«, azért nem vagyok meglegedve? Nem. Kétségtelen, hogy nem azon a nívón írok, amelyre tekintek, amelyet szeretnék. Nem vettem elég komolyan a dolgot. Gyártottam. Nem fogtam marokra magamat...” (*Napló*, 1: 26).

„Ifjúkori verseimet azonban én eltéptem” – írta 1960-ban. Majd ahogyan az előbbi idézetben sem volt véletlen a juhásztól, asztalostól vett hasonlat, az alább következő is jellemző az őseinek örökségével dicsekvő költőre. „A későbbiekből is sokat eltépnék vagy újraírnék. Vegyük úgy a dolgot, »újraírok« olyanokat is, amilyeneket megíratlanul hordok magamban. Mellesleg a most írtak újraírásához is jogosult vagyok. Ez a nyáj az enyém, amíg élek, oda terelem, ahova tetszik, annyit nevelek föl, nyírok meg, vagy

ölök le belőle, amennyit jónak látok. Irodalmunk mai történéseinek egyik fogyatékossága az a hiedelem, hogy övék a nyáj gondja, már a juhász..." (Napló, 2: 529.)

Szemben a változtatásokat a mű meghamisításának tartó Babits Mihállyal vagy Kassák Lajossal, Illyés Szabó Lőrinc és Füst Milán gyakorlatához állott közel: az ő örök elégedetlenségük munkált benne is. Az előbbiekhöz hasonló nyilatkozataiból, valómásaiból csokrot köthetünk. 1952-ben szélsőséges, képzőművészeti példával érzékelte a változtatás kényszerűségét, jogosságát:

„Senkinek nem jutna eszébe, hogy egy klasszikus festményen csak egy ecsetvonást is változtasson. Szentségtörés lenne az alkotójával szemben.

Valaha éppily babonás tisztelettel voltam minden kézvonás iránt, amit író hagyott ránk. Csak a nálam fiatalabbakét javítottam volna.

Elménk tompulásával nő bennünk az ítélező biztonság.

De a világ minden alkotásunk után megmerevítene, megdermesztene, megölné bennünket. Bonnard-nak már egészen korán bekerült egy festménye az impresszionisták akkori állami múzeumába, a luxembourgiba. Egy délelőtt egy kép előtt Bonnard ecsetet, festékes tubust húzott ki a zsebéből, óvatosan javítgatni kezdte az alkotás egyik sarkát. Ám a teremőr rajtakapta, s rövid vita után váll-lódításokkal, térdről adott farba rúgásokkal távolította el műve – örökléte – közeléből" (Napló, 2: 346).

1974-ben ennek az anekdotának változatát róta naplójába. Itt szobrászról – Mailolról vagy Bourdelle-ról – van szó: a múzeumban kiállított szobrán vésőütögetéssel akart javítani. A teremőrrel folytatott dulakodás után kuszált hajjal, tépett nyakkendővel a rendőrségen kötött ki.

„Nemcsak vallatás és vallomás lett a dologból; hosszú elvi, majd igazságszolgáltatási vita: joga van-e vajon az alkotónak változtatni a művén? Persze hogy van. S van-e joga vajon a mű tulajdonosának ragaszkodni az alkotás épségéhez? Természetesen.

És az úgynevezett szellemi – azaz nem tárgyi – mű vajon mikor kerül ki alkotója tulajdonjogából? Szép Ernőt maga Babits marasztalta el egyik versének egyetlen szónyi megváltoztatása miatt. A baráti – és szóbelinek maradt² – vita oda torkollt Babitsnak (a bírónak) irányításával, hogy a megszokás is valamiféle jogosultság: olyan természetű a lélek területén, mint a szolgálmi jog a földbirtoklásban.

Tudjuk, Tolsztoj elé nem lehetett odatenni régibb könyveit; máris tintába mártott tollat, ceruzát forgatott az ujja, jobbító ötletet a feje. A *Háború és béke*-t állítólag tizenhétszer írta át az első közzététel előtt" (Napló, 4: 302).

E különös képzőművészeti példák járhattak Illyés fejében akkor is, amikor a maga változtatási jogát így okolta meg:

„Nyilván megütközést keltene, ha múzeumban függő képeit a festő ecsettel s fejében mindahányszor azzal a gondolattal látogatná meg, nem lel-e rajtuk igazítanivalót.

De nincs anya, aki ne rendezne valamit a lányain, táncba bocsátásuk előtt" (Napló, 2: 415).

1878-ban egy interjúban is elmondta a szobrászati példázatot. Előbb szembeszállt a közkeletű vélekedéssel: „Az emberek nagyjából szentségtörésnek érzik, hogy azokat a műveket, amelyeket már a tudatuk befogadott, és ízlésük elfogadott, akár a szerző is megváltoztassa" (*A költő felel*, 674). A maga álláspontját itt is e számunkra már ismerős szavakkal szögezte le: „En magam azok közé tartozom, valahányszor akármilyen íráso-mat újra olvasom, vagy darabomat újra látom, megmozdul zsebemben a ceruza, hogy hogyan lehetne valamit javítani rajta" (*A költő felel*, 675). Előbb már megvallotta: „Azok közé az emberek közé tartozom, akik Babitsnak híres sorát vallják az örök meg nem elégedettség magatartásáról. Ez nem ritka a művészek között. Tudjuk, Szabó

Lőrinc majdnem életének egyik örömeként említette, amikor ifjúkori verseit átfírta csaknem teljesen" (uo. 674).

1961-ben így fogalmazta meg költői jussát: „A befejezettség érzését s mindazt, ami ezzel jár – a művész jogos-jogtalan rátartiságát, természetlen napokban is ható lelki nyugalmát –, nem ismerem. Nincs olyan bármily régen, bármily jól fogadott írásom, amelyen, ha nekem magamnak is újra el kell olvasnom, nem javítanék, azaz ne változtatnék. Javítok is, a saját példányomban" (*Napló*, 3: 11). Most is képzőművészeti analógiát hoz föl: „Hányszor festette meg Monet a roueni székesegyház kapuját? Mert más és más világításban" (uo.).

Iménti állításának részben ellentmond későbbi, 1968-ból való vallomása: „Semmit, amit valaha leírtam, nem tudok újra elolvasni" (*Napló*, 3: 298). De egybevág ezzel a kényszerképzet, amelyet régebbi írásainak új kiadása kapcsán vall meg: „Írásaim közéleti (a régieké különösen) most már nemcsak közömbösen hagy, hanem nyugtalanít" (*Napló*, 4: 95). „Kedvem volna – ha lenne rá lehetőség és részemről rá erő – átvizsgálni minden közzétett soromat a tüzetes igazság szemüvegével is" – írta 1976-ban (*Napló*, 5: 408).

1975-ben az *Ingyen lakoma* új kiadása elkeserítette: „Szeretném tűzbe dobni az egészet. Azzal együtt, amit ma is »sikerült«-nek érzek. Arra van *igényem*, amit helyette kellett volna kifejezmem. Ha már akkor olyan igényes lett volna az agyam, mint most" (*Napló*, 5: 38).

GYAKORLATA

E nézetei műveinek átdolgozásáról naplójában és interjúiban megfogalmazott híradásaiban is tükröződnek.

1959-ben jegyezte föl: „Talán hetente is előveszem a »hallgatás« óta írt verseimet. Csaknem mindig javítok rajtuk. A *Vaksötét* címűt, azt hiszem, most félévi *állás* után (a borra mondják) készítettem el véglegesnek, illetve készítette el szinte magát az állatás alatt" (*Napló*, 2: 449).

A *Hunok Párizsban* új kiadásának korrektúrája 1975-ben megint gyötrelmessel járt. Tetszelgést, hatáskeresést lát most benne; fájlalja az elmulasztott lehetőséget a munkásmozgalom belső, „lélek szerinti" megjelenítésében. „Komoly vívódás: s ha megtiltanám a korábbi kiadást? Megkönnyítő csak elképzelné is: a posta helyett tűzbe dobom ezt a rengeteg paksamétát, s végignézem, hogyan ég. Sőt: egyetlen lángvetéssel megsemmisül; robbanásszerűen: ez volna a lelkifurdalás megsemmisülése is" (*Napló*, 5: 207). Ez a gondolat néha később is megkísértette. Szerencsére azonban, nem semmisítette meg a levonatokat. Ámbár a mű – első változatában – akkor is fennmaradt volna.

S megint másik – látszólagos, mert hiszen ez a tartalomra vonatkozik – ellentmondás: ugyanakkor vállalja írásait: „nincs egyetlen sorom se, melyet most ki ne nyomtatnék" – nyilatkozza ugyancsak 1975-ben (*A költő felel*, 549).

Érdekes, hogy már 1968-ban azt mondta: „Sose volt bennem erős a közlési vágy – most teljesen megszűnt" (*Hornyik Miklós: Beszélgetés írókkal*. Újvidék, 1982. 210). Ugyanekkor vallja azt is, hogy rossz gazdája a műveinek: „Nem tudom, hol vannak a régi verseim; még azokról sem tudok már, amelyek megjelentek nyomtatásban" (uo. 173).

Ez a beismerés azért is érdekes, mert szögesen szemben áll barátjának, Szabó Lőrincnek mindent megőrző pedantériájával. Erről is Illyés számolt be.

Cáfolta az olvasói hiedelmet, amely szerint a költő a múzsa csókjától, az ihlet mámorában egy iramban, egy szuszra és hibátlanul írja meg versét. Sok költő – Petőfi,

Ady is – ezt táplálta fogalmazványainak megsemmisítésével. „Meg kell vallanom, magam is áldozata lettem ennek a babonának, és csodálkozva néztem azt a bátorságot, ahogy Szabó Lőrinc például fölfedte, bárki előtt, a munkamódszerét. Már ez a szó is, hogy: munkamódszer, költésről szólva, profánul hatott. Ő, Szabó Lőrinc, akárki érdeklődött a verscsinálási módjáról (vagy kéziratot akart tőle kapni), kihúzta azt a fiókot, ahová bedobálta kézirateit, s mivel előbb gyorsírással írta le a versjegyzeteit, folyamatosan előbb odaadta ezeket a gyorsírással rögtönzéseket, aztán az első piszkozatot, a második piszkozatot, a harmadikat, vagy, ha volt, akár a negyediket, tizediket, egész addig, míg ő el nem ért a fogalmazásban addig, hogy végül legépelte azt a verset. Hogy tehát a vers épülete hogyan keletkezik, arról irodalom vajmi kevés van” (*A költő felel*, 710). Azt azonban Illyés itt is elárulta, hogy ő maga is nagyon sokszor újra leírja a verseit (uo. 711).

KÖLTŐI MŰHELYE

Ennek kapcsán érdemes szemügyre vennünk elszórt megjegyzéseit munkamódszeréről. „Kézzel írok, eléggé sebtiben-röptiben, szabadon” (*Napló*, 5: 83). Gyakran alig tudja kislabizálni a saját gyorsan leírt sorait (uo. 23). Mikor a családi örökségként fenyegető vakság gondolatával küzdött, félt, hogy nem tud többé verset írni, hiszen nemhogy diktálva, de még gépelve sem képes fogalmazni (uo. 262). „Öreg író – rója föl kevéssel utóbb – kézzel írjon. Beszéd közben szégyenletesen megállít, ha nem jut eszembe egy-egy név – most már szó sem. Tollam alá még akadálytalanul folynak. Örege beszéd – főleg eszmefejtés – helyett is csak írjunk. Utólag az eltüntethető” (uo. 301).

Kézírását felesége tudja legjobban olvasni: a gyógypedagógiai főiskola főigazgatónője férjének gépírónője egyben. „Írói »munkamódszerem« az, hogy közlendőimet hevenyén vetem papírra, alig működtetve bármely ellenőrzést; bármily közbeszólását a belém települt homo aestheticusnak és politicusnak. Van szem, amely az így keletkezett betűlabirintuson végig tud menni, s abból hitvesi türelemmel gépírással másolatot képes összekopogni” (*Napló*, 4: 26). Halála előtt kevéssel, 1983. január 3-án is ezt írta naplójegyzetei közt: „Kézírásom – a szinte külön öregedő kéz betűvetése – már-már olyan önkényesen, azaz önzőn odadobált, hogy magam alig tudom – unom – olvasni. De F. változatlan könnyűséggel gépeli. A nekem adott másolatokat így – van eset – jómagam kíváncsian olvasom” (*Illyés Gyula emlékkönyv*, 1984. 476).

Flóra asszony kézírása véletlenül már megismerkedésük előtt hasonlított Illyéséhez. Ez a költő számára „a sors nagy áldásának” bizonyult: felesége a levelezésben is tehermentesítette: „Meghittebb leveleim java sem az én kezemet dicséri. Hát ahol még nem is véleményt kell mondani. Meg kell vallanom, a könyveimbe rótt dedikáló sorok egy része sem az én jobbam érdeméből méltó, hogy a jövőnek megőriztessék” (*Napló*, 2: 353). Ezt jó tudniuk a jövőbenő Illyés-textológusoknak.

Interjúiból további részleteket tudunk meg költői műhelyéről. „Nem szeretek írni – válaszolta a kérdésre, hogy könnyen vagy nehezen ír-e. – Elképzelné igen. Halogatom, ameddig csak el lehet kerülni. Nagyon szerényen dolgozom, csak cetilken, mintha mellékes volna a dolog. Nem azzal a nagy komolysággal. Majd egyszer jobban megcsinálom – gondolom mindig. De rendszerint nem javítom ki. Feleségem el tudja olvasni a kézírásomat. Legépeli. De a kefelevonatnál alig bírom megállni, hogy át ne írjam az egészet. Mindig javítani akarok” (*A költő felel*, 415). Újraírta, mondta, a *Bolhabálat*, s legszívesebben újat írna a *Dózsa* helyett: ugyanazokkal a szereplőkkel, de

kijavítva. „Előfordult, hogy megírtam egy verset, aztán újra megírtam, és kiadtam mind a kettőt” (uo.). Ezt rövidesen megismételte: „Az pedig már csaknem tréfa, többször megcsináltam, hogy ugyanazt a témát, ugyanazt a verset többször megírtam. Nem egyszer ugyanazzal a címmel is” (uo. 424). S most is a roueni katedrálist többször megfestő Monet példájára hivatkozott.

A *Fáklyalángot* többször is „átigazította”. Figyelembe vette a rendezők, sőt a színészek észrevételeit, a maga színházi tapasztalatait. Először 1963-ban (*Napló*, 3: 89), azután 1967-ben (uo. 254), majd 1978-ban is (*Napló*, 6: 95, 251). Tervezte a *Kora tavasz* és a *Hunok Párisban* átdolgozását is (*Napló*, 3: 285). Ebben azonban megakadályozta, hogy szereplők, modelljeik még éltek. „A *Hunok Párisban* egyik főszereplője éppen akkoriban volt kint a Szovjetunióban; ha saját nevén nevezem meg, abból kellemetlensége származhatott volna. De nemcsak neki, hanem több embernek, a regény élő figuráinak. Írás közben persze nemcsak a nevüket változtattam meg, egy kissé a jellemüket is átformáltam; ténylegesen azonban mégis az élő alakokra emlékszem. Amikor ennek utána akartam nézni, az első kérdés az volt: most mit tegyek? Igazítsam ki a neveket? Ez hamis volna; vagy folytassam így, regényesítve, az ábrázolást? Ez is nehéz dolog” (*Hornyik Miklós: Beszélgetés írókkal*, 208). Nagyjából hasonló volt a helyzet már a *Puszták népében* is, „ahol nem Gyánt van, hanem egy kitálalt pusztánév, s ahol a személynevek is fel vannak cserélve – magam is csaknem eltévedtem később bennük” (uo. 209).

A *Bolhabálat* (1966) olyannyira újraírta, hogy címét, alcímét is megváltoztatta: a *Bál a pusztán* (1971) „zenés kópéjáték” helyett „Hősi komédia két részben”. Az átdolgozást itt is az ismert érveléssel okolta meg:

„A művészi alkotást az érinthetelenség szent légköre övezi.

Nem az én szememben.

Ahányszor régebbi írásom elem kerül, alig állom meg, hogy bele ne javítsak. Meg sem állom. A művész ne a művét tisztelje, ne is a maga személyét: a célt, amiért művét megcsinálta; no meg azt, akinek szánja, akit munkájával megtisztel” (*Izsák József: Illyés Gyula költői világképe*. 1986. 354).

A „gépíró” egyúttal az írások első cenzora is. A költő első, még kusza kéziratának első olvasója, „lektora”. „Már erre megkapom, ezekre a könnyű firkálmányokra az aprólékos észrevételt. Ezt úgy-ahogy még ellazsálhatom. A gépirat szélén már villogó – villámcsapásszerű – fölkiáltójelek tudatják a most már szigorú kifogást. A saját érdekemben: úgynevezett jó híremet óva. Bajos védekezni. Ha így-úgy sikerül is főntartanom – legalább egy-egy részletben – álláspontomat, az úgynevezett kefelevonatra is lecsap a figyelmes szem. Biz megesk, hogy – noha nyakas vagyok, végül azt válaszolom (nagy ritkán!): javítsd ki, ahogy akarsz, írd bele magad, amit jobbnak látsz” (*Napló*, 5: 83).

Illyés Gyuláné hivatásának tartotta a költőtől megsemmisítésre szánt kéziratok megmentését is: „Ha Flóra nem látja, kéziratom a papírkosárba kerül. Ha látja, akkor megakadályozza, inkább elteszi” (*A költő felel*, 822).

Az Illyés-textológiának nem csak a naplójegyzetek vizsgálatában kell számolnia Flóra asszony különleges szerepével, hanem még némelyik kötet anyagának elemzésében is (*Napló*, 6: 361).

Mint főntebb már olvastuk, Illyés mások okos javaslatát is kész volt megszívlelni. Az *Orfeusz* nem tetszett Kun Ágnesnek. Illyés Flórával üzent neki, hogy „a javításra kész mesterember figyelmével” hallgatja még a kedvezőtlen véleményt is (*Napló*, 5: 241).

Magyarok (1933) című költeménye Fülep Lajos zengővárkonyi parókiáján született. Első fogalmazványát megmutatta házigazdájának:

„A vers vége felé, már a nép temetésére szánt sorokban:

*már hantot rád én is vetnék,
ha nem a te fiad lennék–*

utolsó szava helyett *volnékot* tanácsolt: szabatosabb is, a könnyed rím helyett is odaillőbb, az érdekesebb, az ősi betűrímmel" (*Napló*, 5: 30).

Valaki fölhívta a költő figyelmét, hogy *A reformáció genfi emlékműve előtt* (1946) című versében nem helyes Bocskai *baltás* jelzője, mert a fejedelem nem baltát tart a kezében. Ezért Masits Lajosnak a szobor fényképe alapján tett javaslatára 1966 óta a költő köteteiben *szablyás* jelző áll (*A debreceni Déri Múzeum évkönyve*. 1976. 338).

Sinkovits Imre a *Dózsa*-drámában kért módosítást. „– Máris azt mondhatod – mondja Illyés Gyula. – Örökre kihúzom. Köszönöm – és ceruzával igazítja a szöveget. Másutt több szöveg szükséges, a gyulai Várszínház követelményei szerint. Laponként haladnak, aztán néhány oldalt tovább pörget Sinkovits.

– Így megtanultam írni? – kérdezi tréfásan Illyés Gyula.

További igazításokhoz látatlanban hozzájárul.

– Számomra minden változtatás: propozíció. Látom a színen, és ha jó, egyszerűen eltulajdonítom – mondja" (*A költő felel*, 740–741). Ugyancsak gyulai szükségletre, a *Dániel* bemutatójára – szociális céllal, hogy egy érdemtelenül mellőzött, idős pécsi színész is szerepet kapjon, s így feleségével nyaralhasson a fürdővárosban – ki kellett találnia egy újabb szereplőt, és néhány mondatos szöveget írnia számára (*Napló*, 5: 424–425).

Kész ismeretlennek a tanácsát is megfogadni, ha belátja, igaza van. Levélben figyelmezteti valaki. „Fél éjszakai vánkosgyűrés után úgy döntök, teljesítem a kérést. Megváltoztattam a mondatot" (*Napló*, 4: 92).

A szövegváltoztatások zöme természetesen nem mások, hanem a költő saját javításai. Az osztják (vogul) medvének fordításának korrektúrája közben tudatosan benne, hogy a hétlapnyi szövegben egyetlen határozatlan névelő sincs, határozott névelő is csak három. „Ösztönösen csináltam, de most ezt a hármat is kihagyom. Igazán »játssza« kihagyhatom: a magyar mondat még mindig örül, ha tömör lehet" (uo. 323).

A *Hősökről beszélek* átdolgozása akkor ért meg benne, amikor 1975 elején Horváth Ferenc tolmácsolásában meghallgatta. „Az előadás kitűnő. Maga a vers – igényelne két-három napi munkát, hogy az akkor szándékos kezdetlegességeket megsimítsam, s beleszőjem a történet legenda voltát" (*Napló*, 5: 8).

A textológusnak manapság olyan különleges szempontot is figyelembe kell vennie, hogy megesk, a költő korrektúráját telefonon mondja be, netán emlékezetből. S a helyzet bonyolultsága, a megértetés reménytelensége miatt, letesz eredeti változtató szándékáról: „Lemondok, hogy a *jeget-felelet* rímet átjavítsam *havat-válaszokra*" (uo. 328). De ezt sem teheti büntetlenül: „Utána ismét sötét szoba, csillapító."

Olykor a sajtóhiba is változatot hoz létre. *Éjjelben győzni* (1924) című ifjúkori versének eredeti címe *E jelben győzni* volt, de az Akasztott Ember folytatásában, Barta Sándor bécsi folyóiratában, az Ékben 1923-ban hibásan jelent meg.³ „Szürrealista kísérletből hagytam meg a sajtóhibát. Sejtelmesebb is – »költőibb« – a szándékoltnál. Maradjon tehát a sors fogalmazása" (*Napló*, 6: 288).

Néha öngyötrő fájdalmat okoz egyetlen szó. Hibásan idézte Mallarmé egy sorát: „Donner un sens plus pur aux mots de la tribu" helyett „un sens plus sur" szerepelt

mottóul, s ennek megfelelően helytelen lett a fordítása is. Szávai János figyelmeztette rá. Valószínűleg a kézírás bizonytalanságából (a *p*-ét *s*-nek lehetett olvasni) keletkezett. „Álmatlan éjszaka – a *pur* és *sur* összezserülése miatt! –, s a hajnali altató az egész napot is elkámpicsorítja” (*Napló*, 5: 428).

Előfordult, hogy „első kritikusa” elégedetlenkedett a változtatásokkal. Első unokájának (*1976) születéséről Illyés verset (*Nyári újév*) írt. „Délután újabb farigcsálás a versen. Nem küldöm el. Szinte babonás érzés: ne üssem hírré, hogy Bálintunk van. (Még nincs beceneve.) Flórának változatlanul tetszik a vers, de a legelső formájában” (uo. 424).

Prózai – kritikai – írásai közül olyan változtatásról ad számat, amelyet a maga jószántából tett. Az *Ingyen lakoma* (1964) számára a katolikus költészetéről 1933-ban írt dolgozatában enyhített megállapításain. „A kemény ítéleteimet az indokolta: féltettem a katolikus irodalmat; azt szerettem volna, ha jobb és egyre színvonalasabb lesz. A vulgarizálástól, a primitív hitvédelmi funkcionálástól féltettem” – mondta 1971-ben a *Vigilia* számára (*A költő felel*, 398). Az időpontokra tekintettel ezt el is hihetjük neki. S erre céloz a három nappal később elhunyt Mécs Lászlónál tett látogatása kapcsán is (*Napló*, 6: 385, 413).

ÁTIGAZÍTÁSOK

A maga műveinek e szenvedélyes csiszolgatása teszi érthetővé, hogy Illyés – sokakkal ellentétben – nem tartotta kegyeletsértésnek klasszikus elődök alkotásainak tökéletesítését, „átigazítását” sem, sőt maga is vállalkozott ilyenre. Javasolta Vörösmarty és Petőfi Shakespeare-fordításainak kijavítását (*Napló*, 2: 465). Katona József *Bánk bán* és Teleki László *A kegyenc* című drámáját fölfrissítette. Zrínyi és Eötvös prózájáról azonban az volt a véleménye, hogy ezeket nem lehet mai nyelvünkre átírni, mint még Móricz Zsigmond is hitte (*Napló*, 4: 44).

A TÖREDÉKEK ELMÉLETE

1971-ben *Abbahagyott versek* címmel kiadta töredékeit. Hasonló későbbi alkotásait posztumusz kötete (*A semmi közelít*, 1983) *Törmelékről törmelékre, Töredékről töredékre* címmel foglalta össze. Az „abbahagyott versek” elé Illyés terjedelmes tanulmányt írt a töredékek alkotáslélektani értelméről, jelentőségükről. Elmondja, mi készítette időről időre egy-egy vers félbehagyására. „Én mindig azért mondtam le valamiről, mert egy más dolog még jobban vonzott. Az elfordulás mögött tehát éppenséggel nem lemondás volt; inkább telhetetlenség; a szegény ember kapkodása a lakodalmi torban; nagyobb volt a szemem, mint az erőm” (*Menet a ködben*. 1986. 48–49). „Sok verstől azért álltam el, sőt sokat el sem kezdtem azért, mert megjelenésük reménytelen volt” (uo. 49). „A töredékben maradt vers évszázadokig megtarthatja azt az értéket, ami épp abba a töredékbe került” (uo. 50). „Vannak tehát versek, amelyeket – a torzók mintájára – éppen befejezetlenségük tesz megrendítően széppé” – írja, s idézi Vörösmarty, Arany, Petőfi, Tóth Árpád, sőt a maga párizsi, majd 1944 nyarának vidéki bujdosásában írt példáját is. „Nemcsak az a befejezetlen vers, amelyből sorok hiányzanak – zárta fejtegetéseit. – Befejezetlen az is, amely – noha külsőleg kerek egésznek hat – az eszme kifejezésének, a belső értéknek dolgában hiányos; amelynél a tökéletességig való kidolgozást hagyta abba az író” (uo. 61).

AZ IDŐREND JELENTŐSÉGE

Tanulságos, amit Illyés versesköteteinek szerkezetéről elejt. 1975 őszén új kötet kiadására gondolt; ebből lett 1977-ben a *Különös testamentum*. „Próbáltam rendet rakni a már közölt versek közt. Harminc az olyan, amelyet kötetben is vállalnék. S van még legalább ötven átrostálendő, átírandó olyan, amelyből csak egy-két sor hiányzik, hogy életszerűen dobogjon benne a mag, a szív” (*Napló*, 5: 213).

Itt nem szól arról, milyen szerkezetben közölné őket; a kötetben ciklusokba osztva kapjuk verseit. Korábban úgy nyilatkozott, hogy képtelen eleget tenni annak a nyilván a kiadótól származó, „megbecsülő” fölszólításnak, hogy verseit időrendbe szedje, keletkezési évüket föltüntesse.

„Sok van közülük ugyanis, amelyet oly hosszas hevertetés után érdemesítettem közlésre, hogy első leírásuk idején magam is elfeledtem, már csak azért is, mert hisz ez volt a legkevésbé fontos körülmény az én számomra. És másoknak? Ma sem tudom, elmarasztalásnak vagy dicséretnek érzem-e Ö. I.-nek⁴ a *Fekete-fehér* című kötet⁵ olvasta után írt baráti levelének azt a megjegyzését: mintha nem egy, hanem négy költőt olvasott volna. Ha nem hatot. Mert legalább annyi periódusnak végül kiadásra érdemesített és engedett termébe gyűlt annak a kötetnek az edényébe” (*Napló*, 4: 26). Más, egyedi példát is hoz. 1974. november 28-án jegyezte föl, hogy szinte percek alatt befejezte a *Párisi képek* (legalábbis e címmel kötetekben nem található) versének második darabját. Ezt írja róla: „Már most, ha rögtön kiadom, aki ismer, azt hiszi, hogy régen írtam, legutolsó párisi utam alatt; ha viszont dátumozom, mindenki azt vélheti, most vagyok Párisban. Ennyit ér az irodalmi hely-, sőt oknyomozás, voltaképpen minden versben. Még a rögtönzéseket is az addig leélt élet élménye – datálja” (uo. 372–373). Amikor a verset letisztázta, ismét megjegyezte: „Ha odaírom a keletkezés dátumát, vagyis 1974. december 1-jét, azt hiszi az olvasó, most vagyok odakint. Már csak a kérdés kiélézése miatt is az utóbbira hajlok. De az meg nem hat majd ráadásul kérdésnek is?” (Uo. 375.)

Ám téved, aki mindebből a jogos kétkedésből arra következtet, hogy Illyés „tiltakozott verseinek időrendi felsorakoztatása ellen”, s elvi okokból adta meg ritkán verseinek keletkezési idejét (*Izsák*: i. m. 373, 445). Illyés – cáfolva ezt – előbbi fejtegetését így folytatta: „Kerülget némi röstelkedés, hogy nem azok elégedettségére, akik számára a mű élvezése nem teljes az adatok megélvezése nélkül. Meghúzni egy effajta életműben bizonyos vonalakat, fölfedni rejlő összefüggéseket – időbelieket, térbelieket, eszmebelieket –, ez a szenvedély engem is elkapott, de mindig csak mint már megnyert olvasót, mindig csak utólag: élményeim rendbe rakásakor.

Legyen hát ez a keletkezés szerinti rendbe rakás ez esetben is az olvasó időtöltése; már ha figyelme még erre is futja” (*Napló*, 4: 26).

Nem véletlen, hogy az *Abbahagyott verseket* a hét tárgyi csoporton belül időrendben közölte a költő, és sok helyt megadta keletkezésük évét is. Ahol hiányzik, írta, csupán azt jelenti, hogy már maga sem tudja (*Menet a ködben*, 60).

KÜZDELEM A CENZÚRA ELLEN

Azon nem csodálkozhatunk, hogy a Horthy-korszak cenzúrája szövegrészeket törölt Illyés *Oroszország* (1934) című útikönyvéből (*Napló*, 4: 228). De a sztalinista művelődéspolitikája sem volt elnézőbb vele szemben.

Több esetről közelebbi adatokat is megtudhatunk. *Föltépendő sebek* című cikke a Magyar Nemzet 1974. karácsonyi számában csak a magát jóbarátnak mutató Aczél

György cenzúrájával láthatott napvilágot. A főszerkesztő Pethő Tibor telefonon jelentette be magát a szerzőhöz, hogy elfogadtassa vele a hatalom kívánságait.

„Jön is már, a kézirat tele jegyzettel, mintha egy egész kollégium vitakozott volna fölöttem. Ha egyszerre látom az egészemet, lemondok a közlésről. De pontról pontra haladva, jó kétórás küzdelem, noha csaknem minden esetben belátóan engedek az *egésznek* közölhetőségéért. »Mindenki nagyon fontosnak tartja!«

De azt idézetképpen sem lehet leírni, hogy akárcsak a királyi Románia, a beneşi Csehszlovákia pénzzel támogatta a Jövő és a Bécsi Magyar Újság című emigráns magyar lapokat" (*Napló*, 4: 384).

Ez a küzdelem a Magyar Nemzet híressé vált cikkei körül rendre megismétlődött. Az 1975. karácsonyi cikkben egy szót kellett kicserélnie. A nyelvi türelmetlenség *eszélősségig* való fajulását szándékos célzásnak vehetik – érvel Pethő. Nyilván Ceauşescuék. *Végleteleg* való fajulás lett belőle (*Napló*, 5: 292).

Az 1977. karácsonyi és 1978. újévi számban *Válasz Herdernek* címmel a határon túli magyarságért szót emelő esszének nemzetközi visszhangja támadt. A rejtélyes „felső hely” (nyilván maga Aczél, de ő Illyésnek közvetlenül egy szót sem szólt) utasította Pethőt: „semmi további kampány” (*Napló*, 6: 211). Amikor a cikkek körül vihar támadt, emlékeztették a főszerkesztőt, hogy már korábban figyelmeztették: máskor ne jelentessen meg saját szakállára ilyen „kényes” anyagot (uo. 306).

S amikor Ceauşescu nyilvánvaló parancsára a Luceafarul hasábjain a román akadémia és frószövetség nagy tekintélyű elnöke, Mihnea Gheorghiu nekirontott Illyésnek, és Horthy kései bajnokának rágalmazta, Aczél a megtámadottat lebeszélte a válaszról (uo. 305). Illyés mégis megírta. Pethőnek tetszett:

„Hatalmas. Azzal, hogy magas szintű. De a végét hagyjuk el.

De mikor épp abban van a mag. A többi szinte előkészítés” (uo. 308).

Pethő kitalálta, hogy Illyés cikke előtt lélektani előkészítésül közli az Inosztanaja Literatura új számából Vlagyimir Laksinnak Illyést méltató tanulmányát. A hatalom (a háttérből Aczél?) azonban közbeszólt: sem Laksin, sem Illyés cikke nem jelenhet meg (uo. 309).

Illyés csapdába esett. Aczél „barátságára” tekintettel még csak szóvá sem tehetette az őt ért sérelmet. Bernard Quettának, a Nouvel Observateur tudósítójának kérdésére, hogy a Luceafarulnak írt válasza valóban nem jelenhet-e meg, kénytelen azt felelni, hogy ő halasztja a megjelentetést (uo. 332). Álmatlan éjszakákat, depressziórohamokat okoz neki e kényszerítő helyzet:

„Nem hazudtam, de mégis lepleztem egy hazug állapotot.

Nem elég, hogy hosszú hetek óta nyúvik az idegemet az állandó félrevezetéssel, most arra kényszerülök, hogy én vezessem félre a világot egy taktika következményeként, aminek a hátterét nem fedik föl előttem. Azaz nem fedhetik föl, tudva, hogy nem helyeselném.” (Uo.) Később szinte gúnynak hatott, hogy éppen az Illyést nacionalistának tartó Pach Zsigmond Pállal frattak halovány választ az Élet és Irodalom 1978. július 8-i számában. Aczél szerette volna, ha Illyés megelégszik ennyivel; faggatta, tetszik-e neki. Illyés még most is jóhiszeműen föltételezte, hogy Aczél maga is kínos helyzetben van. Aggályának azonban naplójegyzeteiben hangot ad. Aczél vette rá, „a személyes hangot mindig barátira váltva”, hogy a Luceafarulnak ne ő válaszoljon. Illyés *Békülékenyen és fegyelmezetten* című válasza életében nem jelenhetett meg. Azóta is csak naplójegyzetei közt olvasható *Fegyelmezetten* címmel (uo. 320–326).

Aczél kétszínű játéka különösen a *Közügy* című vers viszontagságaiban mutatkozott meg. E versét Illyés 1978 áprilisában írta (uo. 444). Némi csiszolgatás után

augusztus elején juttatta el Pethőhöz, hogy a 20-ai ünnepi számban megjelenhessék. A főszerkesztő 12-én más ürüggyel telefonált a költőnek, mintegy mellékesen jegyezve meg, hogy verséről is szeretne vele tárgyalni. Kinek szűrt szemet? „Az udvarias cenzúra az átláthatatlanságával aláz meg” (uo. 368). Két nap múlva kiderült, hogy már Aczél is olvasta: ő is beszélni akar róla Illyéssel. „A versed ügyéről is.” Tehát nem közölhető. Ha »ügye« van” (uo. 369). Pethő szerint: „Az »általános« vélemény fönt (tehát többen is látták), hogy a vers nagyon jó, de hát... Őt-hat kényes pont. Elhülök az »érzékenységre«. Azt mind magára veheti a román államfő. De vele együtt legalább harminc hatalmaskodó. S ha magára veszi – megint egy típus által beszennyezett véres inget vesz magára.” Végül: „fogadjam el, hogy azt a verset nem lehet most közölni, főképp nem a Magyar Nemzetben” (uo. 369). Pethőt még azzal is megbízta Aczél (ki más lehetett volna?), hogy vegye rá Illyést: ígérje meg, versét nem küldi ki külföldre fordításra (uo. 371).

Aczél közben hitegette a költőt: legyen türelmes, verse nemsokára megjelenhet. De augusztus végén sincs semmi hírről. „Vagyis bizonyos, hogy a »türelem« és a »majd meglátjuk«: a cenzúra egyféle nyálkás kötele. Átolvasva a verset (késő este), hogy mi is benne az akadály, az a kényes csomó – amit az érzékeny zsarnokok nem nyelhetnek le –, hozzáírtam még egy szakaszt” (uo. 378). Emlékeztetek az *Abbahagyott versek* elé írt magyarázatra: „Nem szokatlan eset, hogy a helytelenítés vagy büntetés ösztökélően hat egy íróra.” A *Közügy* ennek klasszikus példája lett. Másnap Illyés még két (uo. 379), néhány nap múlva harmadik, megint pár nap alatt negyedik, ötödik szakaszt írt hozzá. Az önmagával sokszor elégedetlenkedő költő a 4-5 versszakkal megbővített *Közügyet* remeknek találta: a betoldás nem állította meg a *svungot*, amitől félt (uo. 381).

Karácsony előtt ismét föltámadt benne a remény, hátha verse az ünnepi számban napvilágot láthat. Úgy látszik, nemcsak kibővítette, át is dolgozta, s az új változatot is elküldte. „És a megalázottság: az »átjavított« versre – életem tán legfontosabb (legsikerültebb?) versére semmi válasz. Tehát még így is közölhetetlen? De mi miatt? Ki itt végső fokon a cenzor?” (Uo. 443.) December 18-án Pethő ismét telefonált: még mindig nem kapott választ, hogy közölheti-e. Ő is Illyés legszebb versének minősítette a *Közügyet*, ami nyilván túlzás, ha Illyés részéről érthető túlzás is, hiszen a költőnek mindig az a verse a legkedvesebb, amelyet még nem hozhatott nyilvánosságra, tehát mondanivalója még feszíti közlésre vágyó lelkét. Pethő telefonja fölingerli: visszavonja költeményét. Most már – úgymond – ő nem akarja közlését. Augusztusban még önálló vélemény lett volna, független, értékes, maradandó állásfoglalás; most a nemzetközi hercehurcában az a látszata támadna, mintha rendelésre írta volna. „Az ember a »józan«, az »okos« cenzúrárt is nehezen bírja. De az érthetlent?” (Uo. 444.) December 23-án Pethő mégis ismét telefonál: még mindig nincs döntés. Aczél maga akar beszélni róla Illyéssel (uo. 446).

A *Közügy* csak a Kortárs 1980. januári számában jelent meg, majd 1981-ben, mint Illyés új kötetének címadó verse.

De a Luceafarunak írt válasz és a *Közügy* közlésének megtiltásával párhuzamosan Illyésnek még el kellett viselnie a *Gyorsuló idő* sorozatban kiadott kötetének, a *Szellem és erőszaknak* betiltását is. Aczél ebben szintén kétkulacsosként járt el.

Június elsején Flóra asszonnyal üzent meg Illyésnek, hogy könyvének megjelenése halasztódik. Megjelenik – majd. Néhány mondat csak az akadály. A Magvető igazgatója, Kardos György a hibás: miért nem mutatta meg előzően (nyilván neki, Aczélnak). „De most a románok után a cseheket is ráeresztené” (uo. 327). Hamarosan

egész Budapest suttogetta, hogy a Luceafarulnak írt válasz a cenzúra áldozata, a *Szellem és erőszak* pedig zúzdába kerül (uo. 333). A Nouvel Observateur már említett tudósítója természetesen ezt is megkérdezte Illyéstől, s ő erre is kénytelen volt azt válaszolni, hogy csak rajta áll, mikor jelenik meg (uo. 332). Aczél a harminc szerzői tiszteletpéldányt június 12-én elküldte Illyésnek. Mindegyiknek az első lapjára beütve: *Nem terjeszthető. Műszaki példány.* A kísérőlevélben célzás: Illyés jelentse Aczélnek, kinek adott belőle. „De hisz ez olyan, mintha denunciálnám is azokat, akiket az ajándékkal megbecsülnék? Meglenne a lista, hogy hol szedjék össze a köteteket, ha az lenne az utórendelkezés. Akár házkutatással, megfeleltetéssel” (uo. 335).

Augusztus 15-én Illyés ezt írta naplójába:

„De az agy csak zakatolja a hiábavalót. A könyv, a Luceafarulnak írt válasz, most a vers letiltása: fél év alatt három ilyen cenzorcsovararás rajtam. Akit kint-bent fő alibiként emlegetnek – emlegetnek látványul –, hogy nincs cenzúra” (uo. 370).

Szeptember 25-én:

„Semmi hír ugyanis, hogy akár a könyv (a *Szellem és erőszak*) terjesztését, akár a vers (a *Közügy*) kinyomtatását engedélyezzék. Bizonyos, hogy Aczéltól függ?

De a türelemre, hogy csak néhány hónapról, kezdetben hétről van szó, ő beszélt rá, a személyes hangot mindig barátira váltva” (uo. 390).

November 24-én:

„Úgy küzdök a cenzúrával – se a *Szellem és erőszak*, se a vers, se a cikk nem jelenhet meg – akár Petőfi” (uo. 435).

A *Szellem és erőszak* egy külföldre jutott példány alapján hasonmás kiadásban Nyugat-Németországban jelent meg, s onnan jutott vissza hazánkba. Egy példányát 1983. szeptember 14-én Esztergomban kaptam Szállási Árpádtól.

Még inkább ki volt téve a költő a párt és a szerkesztőség cenzúrájának, ha a Népszabadság kért írást tőle.

Egyik jegyzetének közlése kapcsán 1973 februárjában sikerül kijátszania a szerkesztők éberségét. Ők is egy szót kifogásoltak, de szerencsére ez elfodte előttük egy másik szó nagyobb jelentőségét. Az eredeti szöveg így szólt: „Ritkul a még öt év előtt is általános szóhasználat, hogy az anyanyelve miatt fölpofozott s az ellen ingerülten jajongó ágrólszakadtra is azt mondjuk: nacionalista! – a kifejezést a pofonok, a gúzsba-kötők, golyóeregetők kizárólagos jogú tulajdonába bocsátjuk át.” Illyés írja: a kifogásolt *fölpofozott* szót az első telefonra kicserélte. „Két levél után két levonat, az utóbbiban már az egész mondat elmaradt. Nem éreztem jól magam. Flóra beszélt velük, közölte ragaszzkodásomat a mondat lényegéhez. (*Napló*, 4: 86–87). A huzavona után ez lett a végleges szöveg: „Eltűnőben van az a szóhasználat, hogy az anyanyelve miatt hátrányt szenvedő s ez ellen ingerülten jajongó ágrólszakadtra is azt mondjuk: nacionalista. A kifejezést nem bocsáthatjuk a gúzsba-kötők tulajdonába.” Illyés hozzátette: ez az utolsó mondat így elég értelmetlen, de nem ez volt a fontos. „Hanem végre is le lehetett nyomtatni, ki lehetett hozni a fényre: népek önrendelkezési joga” (uo. 87).

Más alkalommal Aczél kívánsága ellenére is megmakacsolta magát. A „jóbarát” azt kívánta, az irodalom *megoszlása* helyett sehol se szerepeljen az írásban *megosztás*, mert ez elárulná, hogy kívülről jövő erő következménye. „Egy szót sem cseréltem föl abban – szándékosan –, amit már előzően írásban ajánlott, bár így egy kicsit bonyolult a mondat” (uo. 234).

1974. november 17-én E. Fehér Pál a Népszabadságban interjút közölt Illyéssel az irodalom antifasiszta ellenállásáról (*A költő felel*, 512–518). A költő örömebe üröm vegyült: „Bánt, hogy – noha másodsor, a telefonon át is kihúztam – a szerkesztőség

csak odaszorította Milotay hajdani támadásai elé: aljasabbnál aljasabb. Ez nem az én hangom, és Milotay a népi írók közül csak velem használt ilyenféle jellemzést. Az ellen, aki nincs jelen, épp a kemény kifejezések gyengék az olvasó előtt. Ilyenkor csak a pontos, tárgyilagos vágás hatékony, azaz hiteles" (*Napló*, 4: 361–362). E. Fehér Pál a maga elfogult indulatát adta ki – Illyés szájába hamisítva, tekintélyével visszaélve – a durva jelzővel.

Rényi Péter és E. Fehér Pál örömmel közölgette Illyés cikkeit, hisz nekik is előnyös volt, ha a nemzetközi tekintélyű költő hasábjaiakon megjelent. Ám kész helyzet elé állították: Rényi Péter 1977 szeptemberében is a már betördelt kefelevonatot küldte el neki – kihagyva a neki nem tetsző szövegeket. „Ha nem is a magvát hagyták el, de a fogát, a harapósat (a lényegre). De hát most vonjam vissza az egészet (mert vita már a betördelés után nem lehet), vagy elégedjék meg, hogy legalább ennyi megjelenhet, s majd ha könyvben kerül kiadásra? *A szokásos helyzet tehát*" (*Napló*, 6: 130–131). Az utolsó mondatot mint a zsarolás e ravasz válfajára nagyon jellemzőt én szedtettem dőlten.

Dobozy Imre Illyésnek az írószövetség közgyűlésére küldött üdvözlését cenzúrázta meg. Illyés beletördölt (*Napló*, 5: 402). A *Szellem és erőszak* című kötetben azonban az eredeti szöveg olvasható.

ÖNCENZÚRA

A cenzúrától az öncenzúra nehezen választható el. A költő, ha már a hatalom ráijesztett, vagy fenyegetően éreztette vele a szólásszabadság korlátait, lassan maga is kényszerűen alkalmazkodik, visszatartja magát. Erről éppen Illyés mondott legtöbbet, leghitelesebbet *Egy mondat a zsarnokságról* című versében.⁶ Ő hosszú élete során nemegyszer találta szembe magát a hatalom korlátaival. Természetesen már a Horthy-korszakban is. Az *Abbahagyott versek* (1971) bevezetőjében erről ezt írta:

„Sok verstől azért álltam el, sőt sokat el sem kezdtem azért, mert megjelenésük reménytelen volt. Oly társadalomban éltem, amelynek erkölcsé, törvénye ahhoz szoktatott, hogy a teljes kifejezést írói ábrádnak érezzem, vagyis hogy törődjem bele a rövidzárlatokba. De rendszerint mégiscsak egy-egy vers korai nyakaszegésébe törődtem bele, maga a mondandó épp emiatt foglalkoztatott tovább. Ezeket a mondandókat nemegyszer megírtam, több változatban is, gyakran tudtomon kívül. Nem szokatlan eset, hogy a helytelenítés vagy büntetés ösztökélően hat egy íróra. Ha forradalmi írásművet félbehagytam, ritkán a veszély miatt, az érte kapható büntetés miatt hagytam félbe. Sok verset a cenzúra csonkított meg örökre, ha a beadott s ott veszett kézirat egyetlen példány volt, a nyomtatásból hiányzó részeket pedig az emlékezet már képtelen volt pótolni. (Néha megmaradtak ezek a kitörölt részek, mint például, hogy csak ezt mondjam, az *Ifjúság* című elbeszélő költemény nyolc-tíz, még meg nem jelent versszaka.) Valamiféle szemérem tart vissza attól, hogy ezeket a részeket – egész verseket – emlékezetem alsó fiókjából most sietősen előszedjem, medáliának a mellemre" (*Menet a ködben*, 49–50).

Nem volt másként 1945 után sem.

Legkiválóbb példája a Bartók-vers (1955). Fejben – Rákosi Mátyásnak szánt oldálvágással – így született:

*Hangzavart? Azt! Ha nekik az,
ami nekünk igaz
s vigasz!*

De már leírni az igaz elhagyásával írta le. „Épp mert olyan jól csattogott. Olyan »mutatványosan«, s mégis – erőfeszítés nélkül. Holott épp erőfeszítés – lánctörés – volt kifejezendő” (*Napló*, 5: 71).

„Cenzúrázzák az írásait? – Alig van francia vagy angol kartárs, aki ezt a kérdést kihagyná. Vannak bárki által ellenőrizhető tapasztalataim, melyeknek ha csak egy morzsáját közrebocsátom, a következmény: annyi év börtön, amennyi nem egy, hanem ezer ember életébe se fér bele.” A határon túli magyarokra utal: rajtuk torolnák – torolták! – meg Illyés egy-egy bátrabb nyilatkozatát. „Cenzúrázzák-e az írásaimat? Első fokon a saját lelkiismeretemmel...” (*Napló*, 4: 299–300).

„Cenzúra nincs – rója föl naplójegyzetei közé. – De a színdarabom (*Dupla vagy semmi*) színhelyül nem írhatom – s nem is akarom, mert »lehetetlenségét« magam is látom –, hogy a magyar–lengyel Kárpátokban. Holott történelmileg, földrajzilag ez a pontos megjelölés” (uo. 211).

Még a naplójegyzeteiben is öncenzúrára kényszerül. Erdélyi vendégének először nevét írta le, majd törölte: „Kiszámíthatatlan, nem okoz-e ilyen megnevezés kellemetlenséget még ilyen »közlés«-ért is, akár tíz vagy húsz év múlva is, ha illetéktelen, azaz »illetékes« szem elé kerül. Kiássák az öreg nénik sírját” (uo. 197). „*Hol zsarnokság van...*”

Másoktól is tanult. Szintén erdélyi vendég ad át neki verskéziratot azzal a használati utasítással, hogy *munkás* helyett mindenütt *magyar* értendő benne. Csak így merte áthozni a határon (uo. 206).

Lebeszélte a Kortárs szerkesztője az író a *Beatrice apródjai* önéletrajzi regényének egy-egy folytatásában bizonyos dolgok őszinte megírásáról. „Félta az író”, kihagyásokat ajánl (uo. 90). Ennek következménye például, hogy a „vörös grófnő”, Andrassy Katinka „örmesteri egyenességgel kel ki”, amiért Károlyi Mihály portréjából egész passzusokat hagyott ki a Kortárs (uo. 253).

Illyés nagy gondja volt: az ország megcsonkításáról 1977-ben hogyan lehet úgy írni, hogy közölhető legyen (uo. 211). 1978-ban pedig, amikor a Luceafarul-válasz és a *Közügy* körül huzavona zajlott, a költőt az is mérsékelt ellenállásra kényszerítette, hogy attól tartott: ha makacskodik, a *Beatricébe* burkolt részletek sem jelenhetnek meg. Pedig a Kortárs júliusi számát, amelyben a kényes fejezet megjelent, másolatban terjesztették (uo. 369). Októberban a következő részlet kefelevonatainak javításakor az író azon tépelődött, valamikor örömet szerzett neki a javítás, most csak kételyt támaszt benne: milyenné áll össze az olvasó fejében a tudatosan homályba burkolt szöveg? „Igaz, kerülnöm is kellett a túlságosan egyenes megfogalmazást. Hisz csodálkoztam (s mások még jobban), hogy mindez így is megjelenhetett” (uo. 406). November 10-én megint ezt latolgatta: „Bonyolult, csavaros mondatok Magyarország 1919-es ábrázolásában. Néhol magam is csak erős odafigyeléssel értem. De ha világosabbá teszem – nem jelenhet meg; »leszakad az emelet«, ami eddig is fenyegetett, és arra kényszerített, hogy homályosan rajzoljam azt, ami éles vonalakkal ma is »sérténé«, érzékenységet és érdeket. Azokban a fejezetekben a stílus (lám szándékos) homályossága a mondandó védőpajzsa” (uo. 415).

Elve volt: „Az őszinteség megfogalmazás dolga. Mindent ki lehet mondani, ha meglegjük a neki való szavakat” (*Napló*, 4: 78). Csak olykor – mint a *Beatrice apródjai* esetében – a homályosság árán.

MÁSOK PÉLDÁJA

Illyés megfigyelését Szabó Lőrinc textológiai gyakorlatáról már idéztem. Érdemes szemügyre vennünk más elődökről és társakról elejtett észrevételeit is.

Kiss József *Ó mért oly későn* című versében csikorgó műhibának minősíti ezt a két sort:

*Mért nem hallgathattuk édes-kettesbe
A pacsirtát lesbe, te meg én...*

Ha pacsirta helyett – úgymond – csalóányt írt volna, s a lég dalnoka helyett az éj dalnokaként emlegetné, nem volna baj. „Ha művében a tudós felejt benn valamely hibát – vonta le a tanulságot –, az utókor bármely tagja kijavíthatja, nyugodtan, sőt hálát igényelne még a nagy előd szellemétől is. A művészet világában elképzelhetetlen” (*Napló*, 4: 366).

Irodalomtörténeti értékű adatot rögzít Illyés naplója 1930. november 15-én: „József át fogja írni eddigi verseit forradalmiakká, és kiadja *Úsd a tőkét, ne siránkozz* címmel” (*Napló*, 1: 26). József Attila *Dönts a tőkét, ne siránkozz* című kötetéről már helyes címmel a Népszava december 12-én adott először hírt, s a kötet 1931. március 21-én készült el. A költő „marxizáló” korszakában – mint a kritikai kiadásból látható – valóban átdolgozta verseit, majd az illegális párttól elszakadva, válogatott verseinek *Medvetánc* (1934) című gyűjteménye számára részint visszaállította a korábbi szövegeket, részint további változatokat alkotva megszabadította e korszakának verseit a pártszókinccs maradványaitól.

Az emigráció néhány tagja a hetvenes években számos váddal illette Illyést. Egyikük szerint még azért is ő felel, mert Babits verseiből a kiadó néhányat kihagyott (*Napló*, 6: 203).

Följegyezte Illyés Dérynek keserű nyilatkozatát fő művéről, *A befejezetlen mondat*ról: 1974-ben elviselhetetlenül rossznak tartotta, sikertelen kísérletnek, egy jó szándék visszfényének, s elhatározta, hogy nem engedi újra kiadni. „A jó író – véli Illyés – az ilyen mondatokkal is győz. Előszőr: vitára ingerel, azaz kezdetül már nem fogadom el ezt a lesújtó véleményt. Aztán: aki ilyen szigorúan beszél magáról, azt a másokkal való szigorában sem elfogultság vezette.” „Tibor nem először tagadja meg »kísérleteit«. És kit nem fog el a megtagadás ilyenforma indulata?” (*Napló*, 4: 67). Ezt később Illyés újból előadja. Szerinte Déry korábban minden művét megtagadta, amelyet *A befejezetlen mondat* előtt írt. „Aztán, pályájának újabb állomásán az azonközben írtakat közösisítette ki éppoly föllebbezhetetlenül. Most meg mit vet elénk *Egy nap hordalékának* legfrissebb hulláma abból az alkalomból, hogy megjelenőben *A befejezetlen mondat* ki tudja, hányadik kiadása? Más ilyenkor szerényen vállon veregeti magát, finoman öndicsérő bevezetőt közöl. Írónk ezúttal, fenyegetésszámba menő szigorral ennek a könyvének a kézbevételeitől is eltiltaná az olvasót, ezt is megtagadja. Szerencsére az olvasó most már látja, mit rejtenek ezek az ismétlődő mozdulatok. Az ember így nyomja maga alá, így tagadja meg a lépcsőfokot, amelyről éppen fölhág. No de hova akarsz jutni? Még nyolcvanévesen is!” (*Napló*, 4: 340).

KOSZTOLÁNYI TEXTOLÓGUSA

Utoljára, de nem utolsósorban Illyésről mint Kosztolányi első textológusáról kell szólnom. *Tíz síron túli Kosztolányi-könyv* sáfáráról: 1940 és 1945 közt gyűjtötte össze költőelődjének hírlapi cikkeit, rendezte tárgyi csoportokba, gondozta szövegeit,

szerkesztette könyvvé őket, írt hozzájuk remekül méltató bevezető tanulmányokat. (Összegyűjtve az *Ingyen lakoma* első kötetében olvashatók.) Az *Erős várunk a nyelv* címmel megjelent első kötetben az egész vállalkozást e szavakkal indította el:

„E sorozatban Kosztolányi Dezsőnek azokat a prózai műveit kapja az olvasó, amelyek elhatározás nélkül, mintegy az író tudatán kívül kerekedtek könyvvé és alkotássá. Származásuk a verses kötetekéhez hasonlít; azokat sem igen lehet előre megtervezni: a külön-külön készült darabok maguktól ugranak össze minden tudatos szerkesztésnél erősebb és bensőségesebb egységbe, a lélek egységébe. A szerkesztést szinte isteni kéz végzi, maga a Múza.”

Ez költőien szép, egyszersmind textológiai szempontból is figyelemre méltó megállapítás.

JEGYZETEK

- 1 Az első szám a *Naplójegyzetek* kötetét, a második a lapszámot jelenti. A *Naplójegyzetek* számai: 1. 1929–1945. 1986. 2. 1946–1960. 1987. 3. 1961–1972. 1989. 4. 1973–1974. 1990. 5. 1975–1976. 1991. 6. 1977–1978. 1992.
- 2 Írásban is! Vö. Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Szerk.: Belia György. 1978. 2: 90–91.
- 3 Összegyűjtött verseinek *Haza a magasban* (1972) c. kötete 1924-belinek jelzi, de az *Ék* három száma 1923. március 20-a és szeptember 1-je közt jelent meg. (Lakatos Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok*. 1973. 127.)
- 4 Örkény Istvánnak.
- 5 1968.
- 6 Vö. Péter László: *Párhuzamos verselemzés*. Tiszatáj, 1987. 5. sz.

